

УДК 343.14

В. П. Гмирко, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових
дисциплін та оперативно-розшукової
діяльності Академії митної служби України

ЗАСАДА НАЛЕЖНОЇ ПРОЦЕДУРИ ГОЛОВНОГО ДОКАЗОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СПОСОБУ ДІЯЛЬНОСТІ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті репрезентовано погляд на засаду належної процедури головного доказового провадження як елемент способу діяльності доказування у кримінальному процесі.

В статье обосновывается точка зрения на принцип надлежащей процедуры главного доказательственного производства как элемент способа деятельности доказывания в уголовном процессе.

This article presents a view of the principle of the due process of main evidential production as an element of the method of proving activity in criminal process.

Ключові слова. Доказування у кримінальному процесі, засади діяльності доказування.

Вступ. У теорії доказування вітчизняного кримінального процесу питання засади належної процедури головного доказового провадження діяльності доказування у кримінальному процесі не проблематизувалося, тому й не було предметом спеціального дослідження.

Постановка завдання. Мета даної статті – сформулювати теоретичні уявлення концепту засади належної процедури головного доказового провадження діяльності доказування у кримінальному процесі як складової способу її функціонування¹.

Результати дослідження. До складу згаданого технологічного блоку “Спосіб діяльності доказування в кримінальному процесі” мають входити технологічні принципи, організовані у три **функціональні** блоки: (1) “загальні технологічні засади” + (2) “засади підготовчого доказового провадження” (ПДП) + (3) засади головного доказового провадження” (ГДП); до складу останніх я зараховую такі засади, як змагальність (контрадикторійність), усність і належна судова процедура.

Цю засаду пропоную розглядати як технологічну вимогу використовувати таку процедуру, яка б оптимально² задовольняла зміст дозволів і заборон, зумовлених цінностями та засадами діяльності доказування в сучасному кримінальному процесі. Проектуючи належну судову процедуру здійснення діяльності у ГДП, будемо виходити з того, що сама вона “організується”, “оформлюється” впливом, “тиском” цінностей і засад діяльності доказування у кримінальному процесі.

© В. П. Гмирко, 2012

¹ Спосіб діяльності доказування у кримінальному процесі я пропоную розглядати як її діяльнісний регулятор, об’єктивованій структурою процесуальних “організованостей”, об’єднаних у три функціональні блоки: (а) “ціннісний” + (б) “організаційний” + (в) “технологічний”. Детальніше про це у [1, 126–136].

² Поняття “оптимальний” (з лат. *optimus* – найліпший) я вживаю в сенсі **раціонально** найліпшого вибору, коли одночасно відомі як **критерії**, що мають задовольняти продукт вибору, так і ситуаційні **обмеження** [2, 78; 86; 92; 99; 108].

А тепер пропоную короткий виклад її концепту³. Гадаю, що змістом цієї засади мають охоплюватися юридичні технологічні операції, в рамках яких відбувається мислєдєяльність суду, спрямована на юридичне “заміщення” (процесуально-правна реконструкція) певної правнорелевантної “життєвої” події продуктом доказування в кримінальному процесі – шуканою юридичною конструкцією.

Технологічні операції “належної судової процедури” мають здійснюватися в рамках (А) підготовчої частини головного доказового провадження + (Б) основної частини процедури головного доказового провадження.

А. Підготовча частина головного доказового провадження. На мою думку, на цю частину мають складатися такі технологічні операції: (1) вступна промова прокурора + (2) вступна промова оборони + (3) оголошення обвинувального документа в кримінальній справі + (4) одержання “роз’яснєнь” прокурора щодо обвинувального висновку + (5) з’ясування позиції оборонця щодо обвинувального висновку + (6) вияснення ставлення підсудного до висунутого обвинувачення + (7) з’ясування позиції оборонця щодо прийнятності юридичної формули виступу підсудного.

Б. Основна частина процедури головного доказового провадження.

Гадаю, що на неї мають складатися такі технологічні, логічно послідовні операції: (1) репрезентація доказів обвинувачення + (2) з’ясування позиції сторони оборони щодо доказів, пропонуєваних обвинуваченням + (3) дослідження доказів сторони обвинувачення + (4) удоступлення судові списку доказів оборони + (5) з’ясування позиції обвинувачення щодо доказів, пропонуєваних обороною + (6) дослідження доказів сторони оборони + (7) допит підсудного + (8) розгляд клопотань про доповнення головного доказового провадження + (9) судові дебати. А тепер переходимо до розгляду **підготовчої** частини головного доказового провадження.

А. Підготовча частина головного доказового провадження

1. Вступна промова прокурора. Виходячи з вимог засади безпосередності, вважаємо, що до цього моменту суд мав до диспозиції лише підсумковий акт поліцейного дізнання (обвинувальний документ), який містив вельми обмежений обсяг юридично потрібної інформації. Тому саме тепер зі вступної промови прокурора він може вперше дізнатися про загальний зміст правної позиції обвинувачення.

Тому у своїй вступній промові обвинувальна влада має турбуватися тим, щоб у стислій формі, не заглиблюючись у конкретику, висвітлити характер обвинувачення й суття тих матеріалів, за допомогою яких вона має намір обґрунтувати його підставність. Інакше кажучи, обвинувачення має зробити доказову інтродукцію, завідомлення, продемонструвавши свою готовність і рішучість досягти поставленої мети за допомогою відповідних доказів.

2. Вступна промова оборонця. Якщо вступна промова прокурора як репрезентанта мєгамашини кримінального переслідування, безумовно, вагома для нього, то для оборонця його перший виступ перед судовою аудиторією має тим більше значення, адже він має вже саме тут показати, що знає, **чим і як** опонувати речникові державного інтересу⁴.

³ Опрацьовуючи власне бачення належної судової процедури, я використав **техніку** “проектування за прототипами”, де методологія проектування бачить у прототипі особливий **різновид** організованості матеріалу проектної діяльності; прототип функціонує у структурі проектної діяльності як **засіб** її організації, як особлива форма й тип **проектування**. Про це детальніше в [3, 299–314.]. У характері прототипів я використав у першу чергу нормативно-доктринальну модель “належної судової процедури”, опрацьовану в Японії, а також у доктринах країн common law (Велика Британія, Нова Зеландія, США).

⁴ На мою думку, вступні промови сторін виразно підкреслюють ритуальний характер змагальної процедури головного доказового провадження: сторони перед початком доказового герцо оголошують судові й публіці про свою готовність приступити до обстоювання власних правних позицій, а також демонструють, як це вони чинитимуть і за допомогою яких засобів. Про проблематику судового ритуалу див., зокрема, у [4, 117–130; 5, 122–128].

3. Оголошення обвинувального документа у кримінальній справі.

Згаданий підсумковий акт поліцейного розслідування (обвинувальний висновок, акт обвинувачення etc.), в якому стороною обвинувачення має бути викладено її версію певної правнорелевантної події, “розмічену” рамкою конкретики відповідної кримінально-правної кваліфікації. На моє переконання, обвинувальний документ має містити гранично стислий юридичний виклад (“без жодного зайвого слова”) сформованих обвинувальною владою фактів + назву кримінально-правної кваліфікації скоєного обвинуваченим (підсудними).

Призначення обговорюваного документа має полягати в тому, щоб суд і присутня в залі судового засідання публіка могли б сформуувати потрібне уявлення, що саме відбулося, яку юридичну (кримінально-правну) назву воно має, а також, **хто** є справцем згодного злочину⁵. Якщо мова про так званий “доказовий розділ” описової частини добре вітчизняному процесуалістові обвинувального висновку, що був покликаний своїм змістом готувати наперед свідомість суддів, “облаштовуючи” її під потрібне обвинувальній владі сприйняття його позиції, то в пропонованій схемі обвинувального документа для нього не повинно бути місця, бо це суперечить вимогам засад об’єктивізму, безпосередності та усності⁶.

Виходячи з наведених міркувань, обвинувальний документ має виголошувати прокурор повністю, без жодних купюр; єдиним винятком із цього правила може бути характер установочних даних підсудних та потерпілих: досить назвати прізвище, ім’я, по батькові, рік народження.

4. Одержання “роз’яснень” прокурора щодо обвинувального документа. Як мені відомо, інститут “роз’яснень” прокурора є лише в кримінальному процесі Японії, де він виник після Другої світової війни.

Як пише С. Оока, “... буквально він означає “коментарій”, тобто прецизування сенсу” [8, 70] окремих положень обвинувального документа. Використання цього інституту як безсумнівного продукту реалізації засади *favor defensionis* може дозволити стороні оборони (професійному оборонцеві) ще до розгляду питання про ставлення підсудного до обвинувачення звертатися через суд до свого процесуального опонента з вимогою прилюдного “роз’яснення” змісту обвинувального документа.

Це дозволяє стороні оборони вже на самому початку судового процесу опрацювати певну **тактику**, за допомогою якої можна піддати сумнівові найбільш **уразливі** сторони обвинувачення. Вимога роз’яснення положень обвинувального документа із самого початку має на меті розпочати **деструкцію**⁷ планів обвинувачення й звернути увагу суду до тих моментів, навколо яких точитиметься подальша процесуальна боротьба.

4. З’ясування позиції оборонця щодо обвинувального документа.

Після заслуховування відповідей прокурора з приводу роз’яснень обвинувального документа суд надає можливість оборонцеві виступити з його оцінкою.

5. Вияснення ставлення підсудного до висунутого обвинувачення.

Після так би мовити вступного “промацування” сторонами **позицій** своїх опонентів голова складу суддів звертається до підсудного, запитуючи його, чи хоче він що-небудь сказати з

⁵ Як 1987 р. підкресливали адвокати Є. Н. Карпова й В. С. Гришпан, виголошення обвинувального висновку з численними посиланнями на докази створює в аудиторії, а також у народних засідателів (які не завжди вивчають справу до початку судового розгляду) враження, що підсудний безумовно **винний**. Це ніщо інше, як нагнітання впереджености, яка перешкоджає об’єктивному пошукові і сприйняттю істини в судовому процесі [6, 99–101].

⁶ Як справедливо підкреслював ще 1948 р. М. А. Чельцов, читання обвинувального висновку допомагає всім присутнім у суді з’ясувати обставини справи на самому початку судового слідства. Але треба й визнати, що зайві подробиці у викладенні обставин справи, а особливо **великі** витяги зі свідчень свідків порушують засади **безпосередності й усності** [7, 435].

⁷ На думку А. С. Александрова, стратегії процесуальної деструкції полягають у породженні **недовіри** до фактів та систем пізнавальних і соціальних мереж факторів, на які вони спираються, тобто того всього, на що складається “справа” сторони; він виокремлює: (а) риторичний + (б) ідеологічний + (в) процедурний **різновиди** деконструкції [9, 233–240].

приводу обвинувального висновку⁸; водночас він роз'яснює підсудному доказове значення сказаного ним, а також правні наслідки вимовленого слова на цьому юридичному дійстві.

б. З'ясування позиції оборонця стосовно прийнятності юридичної формули виступу підсудного. Вислухавши пояснення підсудного щодо висунутого обвинувачення, голова має звернутися до оборонця із запитанням, чи вважає він прийнятною юридичну формулу, в яку вкладається відповідь підсудного про його ставлення до обвинувачення. На цьому закінчується підготовча частина процедури головного доказового провадження, після чого починається її основна частина.

Б. Основна частина процедури головного доказового провадження

Гадаю, що на цю частину мають складатися такі технологічні, логічно послідовні операції.

1. Репрезентація доказів обвинувачення. Як того потребує методологічне правило – презумпція невинності, першою подає свої докази сторона обвинувачення. Оскільки кримінальну справу вже розслідувано й увесь процес скоєння злочину поліція реконструювала на рівні стандарту доказаності “з достовірністю”, прокурор, розпочинаючи репрезентацію доказів, має викласти зміст **версії** обвинувачення.

У своєму виступі, структурованому на п'ять логічно та юридично зумовлених частин, він має висвітлити: (1) біографічні дані підсудного + (2) підготовчу фазу злочину + (3) початкову фазу злочину + (4) кульмінаційну фазу злочину + (5) посткримінальну фазу злочину.

Потреба такого підходу зумовлена тим, що: (а) сторона обвинувачення зацікавлена в забезпеченні належної комунікації між нею і судом (“хто ясно мислить, той зрозуміло викладає, а той, хто слухає, однозначно розуміє сенс висловленого”), а (б) вже тепер має якщо не відбутися, то принаймні розпочатися “організація” мислєдіяльності суду та сторони оборони під “сприйняття” тематично “оформлених” **доказів** у перебігу їх подальшого дослідження. Життєвий досвід та елементарна практична психологія підказують: якою б прегарно чудовою не була промова, цілком не зашкодить після її закінчення чемно покласти перед головою суду, а також перед оборонцем письмовий виклад згаданої промови⁹.

Закінчивши викладення власної правової позиції, сторона обвинувачення має звернутися до суду з документом, поіменованим “Клопотання про докази”, передаючи йому список документальних та речових доказів, які вона має намір використати на обґрунтування власної правової позиції.

Список документальних доказів, як зазначалося вище, “організовано” під **тематичні** позиції репрезентаційної промови прокурора. Отже, кожен документальний доказ у ньому може оформлюватися таким чином: (1) власний порядковий номер + (2) назва тематичної рубрики, якої він стосується + (3) прізвище та ім'я конкретного процесуального персонажа (свідок, потерпілий тощо), за участю якого одержано пропонувані докази + (4) прізвище, ім'я процесуального функціонера, який виготовив цей доказ + (5) анотація доказу + (6) примітка. Аналогічно має оформлюватися і список речових доказів, за винятком анотації.

2. З'ясування позиції сторони оборони щодо доказів, пропонуваних обвинуваченням. Процесуальна логіка засади *audiatur et altera pars* потребує від суду надати можливість стороні оборони висловити свою думку щодо: (1) належності й допустимості доказів,

⁸ Як слушно наголошує В. О. Попелюшко, чимало суддів, розглядаючи справу, після оголошення обвинувального висновку та роз'яснення підсудному суті обвинувачення, замість того, щоб спитати, чи визнає він себе **винним** у виставленому обвинуваченні, запитують: “Чи визнаєте Ви вину у скоєному Вами злочині?”. Як свідчить практика, зауважує далі автор, обвинувальний вирок суддя тим самим **гарантує** [10].

⁹ У японській процедурі згаданий документ залучається до матеріалів судової справи під назвою “Основний зміст уступної промови прокурора” [8, 86].

пропонованих його процесуальним опонентом + (2) можливості задовольнитися оголошенням основного змісту документальних доказів без допиту відповідних процесуальних постатей, що, обмежуючи вимоги засади безпосередності, водночас є доказовою концесією на користь засади диспозитивності.

Маючи повне уявлення про зміст репрезентаційної промови сторони обвинувачення, а також про зміст анонсованих доказів, оборонець має **право**, але не юридичний обов'язок (це ще один із проявів *favor defensionis*) виступити з власною репрезентаційною промовою. Таким чином, виходячи саме з тактичних міркувань, а передовсім залежно від того, чи визнає його клієнт свою вину, оборонець у кожному конкретному разі вирішує, виголошувати цю промову чи ні.

Суд, вислухавши думки сторін, або відразу вирішує зазначене питання по суті, або ухвалює вирішити його пізніше.

3. Дослідження доказів сторони обвинувачення. Гадаю, що прокурор має подавати свої докази, додержуючись нижчезазначеної послідовності їх репрезентації.

(1) Оголошення основного змісту (процесуального резюме) документальних доказів, щодо яких між сторонами попередньо досягнуто доказовий консенсус стосовно їхньої належності й допустимості¹⁰, а також можливості обмежитися оголошенням їхнього основного змісту. Зауважу, що в рамках цієї процедури обвинувачення оголошує назву відповідного “документального доказу” та вельми стисло зазначає його основний зміст, тобто він “проговорюється”, трансформуючись відтак із поліцейного матеріалу або з “технічного” на “судовий” доказ.

(2) Дослідження речових доказів. У перебігу дослідження речових доказів одночасно здійснюється й допит відповідних фахівців.

(3) Дослідження висновків судових експертиз. У рамках дослідження висновків судових експертиз здійснюється й допит відповідних експертів.

(4) Дослідження особових доказів. Першим тут допитується потерпілий¹¹ як **ініціатор** кримінального позову (його законний відпоручник), а далі відповідні свідки.

4. Удостоуплення судові списку доказів оборони. Якщо оборонець таки вирішив виголосити репрезентаційну промову, то після закінчення він передає її текст судові, звертаючись до нього з “Клопотанням про докази”, передаючи судові водночас і список доказів, які він має намір використати на обґрунтування власної правової позиції. У разі, коли оборонець вирішив не користатися з цього права, то тоді він обмежується лише до того, що надає судові список тих доказів, які пропонує дослідити, обстоюючи інтереси підсудного.

¹⁰ У наведений контекст цілком вкладається позиція Н. В. Сібільової, яка, наголошуючи на потребі звільнення суду як органу судової влади, покликаного здійснювати правосуддя від непритаманних йому функцій як обвинувачення, так і оборони, пропонує, зокрема, таке. У структурі діяльності доказування, що має відбуватися в суді за новими процедурами, можна виокремити два етапи дослідження відомостей, наданих сторонами. На першому з них відомості досліджуються з позицій їх відповідності вимогам **належності** й **допустимості**, що має своїм наслідком їх визнання або невизнання доказами. На другому етапі відомості, котрі набули статусу доказів, досліджуються з метою встановлення їхньої вірогідності, і за наявності їх достатньої сукупності або в разі її браку суд виражає відповідним чином [11, 366–368].

¹¹ Як цілком слушно підкреслює О. Б. Мізуліна, “... потерпілий є єдиним суб'єктом кримінального процесу впродовж його історії, котрий може й повинен володіти **правом** на **обвинувачення** як пояснювальною засадою його сьогоденної участі в кримінально-процесуальній діяльності. Це право має бути **закріплене** в кримінально-процесуальному законодавстві так само, як, наприклад, закріплено право обвинуваченого на оборону” [12, 24.]. Хотів би зауважити, що хоча сучасна кримінально-процесуальна процедура й учинила **трансмisiю** цього права прокуророві як речнику державного обвинувачення, створивши з нього немовби *alter ego* потерпілого, проте й у цьому разі **вирішальне** слово у процесі повинно таки належати саме потерпілому, наприклад у ситуації відмови прокурора від обвинувачення.

Список доказів оборони має бути також “організовано” під тематичні позиції репрезентаційної промови оборонця. Коли йдеться про “документальні докази”, то кожен доказ із цього списку повинен мати: (1) власний порядковий номер + (2) назву тематичної рубрики, якої він стосується + (3) прізвище та ім’я конкретного процесуального персонажа + (4) анотацію змісту майбутнього доказу + (5) примітку. За такою самою схемою оформлюються й **речові докази** (крім анотації).

5. З’ясування позиції сторони обвинувачення стосовно доказів, пропонуваніх обороною. Прокурор, на відміну від оборонця, маючи уявлення про зміст його репрезентаційної промови, а також про зміст анонсованих доказів, має юридичний **обов’язок** дати власну оцінку: (а) належності й допустимості доказів, пропонуваніх його процесуальним опонентом, а також (б) можливості задовольнитися **оголошенням** основного змісту документальних доказів. Суд, вислухавши думки сторін, відразу вирішує поставлені питання по суті.

6. Дослідження доказів сторони оборони. На мою думку, оборонець має подавати свої докази, додержуючися такої послідовності їх репрезентації.

(1) Дослідження речових доказів. У перебігу дослідження речових доказів одночасно здійснюється й допит відповідних фахівців.

(2) Дослідження висновків судових експертиз. У рамках дослідження висновків судових експертиз здійснюється й допит відповідних експертів.

(3) Дослідження особових доказів (свідки зі сторони оборони).

7. Допит підсудного. Якщо підсудний погодився свідчити у власній справі, то суд ще раз роз’яснює йому доказове значення його свідчень, після чого основний допит підсудного здійснює спочатку його оборонець, потім прокурор у рамках процедур основного та перехресного допитів¹².

8. Розгляд клопотань про доповнення головного доказового провадження. Після закінчення допиту підсудного сторони можуть звернутися до суду з клопотаннями про доповнення головного доказового провадження; у цьому разі суд, вислухавши думки сторін, вирішує по суті заявлених клопотань.

9. Судові дебати. Після виконання доказових дій, пов’язаних із доповненням головного доказового провадження, суд оголошує судове слідство закінченим і надає сторонам **перерву** для підготовки кінцевих промов¹³. Вона потрібна для того, щоб виготовлений у перебігу головного доказового провадження інформаційний продукт “відлежався” у свідомості сторін, а відтак був би підданий критичній рефлексії.

Перерва також є кінцева й для виготовлення сторонами на призначений судом час закінчення процесу текстів своїх промов у дебатах¹⁴, де сторони викладають результати критики правних позицій процесуальних опонентів¹⁵.

¹² Як бачимо, пропонувана процедура допиту підсудного цілком відповідає вимогам засад *nemo tenetur se detegere i favor defensionis*.

¹³ Гадаю, що російський законодавець мав-таки рацію, коли в ст. 751 “Статуту кримінального судочинства” 1864 р. окреслив: “Підставою питань по суті справи мають слугувати не лише висновки обвинувального акта, але також судове слідство й дебати, в чому вони розвивають, доповнюють і змінюють ці висновки”.

¹⁴ Характеризуючи судові дебати, П. Рікер підкреслює: функція цієї складової полягає в тому, щоб спрямувати розгляд справи від стану непевності до стану впевненості, для чого на сцену треба вивести більшість протагоністів, які всі разом – суддя, обвинувач, радники сторін – сприяють установленню в усній і дискусійній формі того, що називають справедливою дистанцією, цього разу між потерпілим і звинуваченим [13, 193].

¹⁵ На думку П. Рікера, “... саме на стадії дебатів можна найкраще зіставити і взаємопов’язати аргументацію, в якій превалює логіка вірогідного, й інтерпретацію, де превалює інноваційна здатність уявлення в самому виробленні аргументів” [13, 27].

У рамках виголошення остаточних промов першою в них виступає сторона обвинувачення, а наступною – сторона оборони в особі оборонця, сам бо підсудний із так званним “останнім словом” не виступає **на загал** ¹⁶.

Після закінчення судових дебатів сторони вручають судові тексти їх кінцевих промов ¹⁷.

Репрезентовані в цій статті наукові судження і пропозиції потребують подальшого поглибленого дослідження та критичного осмислення.

Література

1. Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація / Гмирко В. П. – Дніпропетровськ : Акад. митн. служби України, 2010. – 314 с.
2. Могилевский В. Д. Методология систем / Могилевский В. Д. – М. : Экономика, 1999. – 251 с.
3. Раппопорт А. Г. Проектирование без прототипов // Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология) / Раппопорт А. Г. – М. : Стройиздат, 1976. – С. 299–314.
4. Ликас А. Л. Культура правосудия / Ликас А. Л. – М. : Юрид. лит., 1990. – 176 с.
5. Бочаров Д. О. Обрядовый аспект судочинства. Плюсы та мінуси / Д. О. Бочаров // Вісник прокуратури. – 2008. – № 5 (83). – С. 122–128.
6. Карпова Е. Н. Оглашение обвинительного заключения и право обвиняемого на защиту / Карпова Е. Н., Гришпан В. С. // Адвокатура и современность. – М. : ИГПАН, 1987. – С. 99–101.
7. Чельцов М. А. Уголовный процесс / Чельцов М. А. – М. : Юридиздат МЮ СССР, 1948. – 624 с.
8. Оока С. Уголовное дело / Оока С. – М. : Прогресс, 1987. – 424 с.
9. Александров А. С. Введение в судебную лингвистику / Александров А. С. – Нижний Новгород : Нижегородск. прав. акад., 2003. – 420 с.
10. Попелюшко В. О. Презумпція невинуватості за законом, на грані закону та поза його межами / В. О. Попелюшко [Електронний ресурс] // Часопис Академії адвокатури України. – 2008. – № 1. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2008-1/08rvorjm.pdf>
11. Сібілова Н. В. Нові підходи до розуміння юридичної природи доказів / Н. В. Сібілова // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності : тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції (Київ, 3 квітня 2009 р.). – К. : Атіка, 2009. – С. 366–368.
12. Мизулина Е. Уголовный процесс: концепция самоограничения государства / Мизулина Е. – Тарту : Тарт. ун-т, 1991. – 148 с.
13. Рікер П. Право і справедливість / Рікер П. – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.

¹⁶ Гадаю, подібна правна регуляція також цілком укладається в контекст засад презумпції невинності, об'єктивізму, *favor defensionis*, а особливо гуманітаризму кримінального процесу: суд і без остатнього слова підсудного може скласти достатнє уявлення як про нього, так і про його ставлення до скоєного; як на мене, в будь-якому разі “вигіршіше” сприймається підсудний, коли він просто слухає, ніж ліцемерно вдає розкаяного грішника або вичавлює з себе щось вимучене: в будь-якому разі це справляє неприємне, подекуди надто гніточе враження...

¹⁷ У цьому контексті хотів би зауважити: КПК РРСФР (ст. 298) передбачав можливість, зокрема для оборонця після закінчення судових дебатів, але до видалення суду до нарадчої кімнати подати в письмовій формі **пропозиції по суті обвинувачення**. У свою чергу, ст. 257 КПК Естонської РСР наділяв оборонця правом після виголошення захисної промови надавати судові її письмовий текст.